

УДК 591.5

Михайло Рогожа

**ЗАХИСНІ ЛІСОНАСАДЖЕННЯ ЗАЛІЗНИЦЬ УКРАЇНИ:
ФАУНА ПТАХІВ ТА ДРІБНИХ ССАВЦІВ**

У статті зроблено огляд зоогеографічних районів території України, їх меж та мережі захисних лісонасаджень як біотопів існування птахів та дрібних ссавців. Показано представників вказаних груп тварин, характерних для Полісся, Лісостепу та Степу, окреслено загальне значення захисних лісонасаджень для них. Запропоновано перспективні, на думку автора, напрями досліджень.

В системі захисних лісових насаджень, які використовуються людиною для різноманітних цілей, залізничні лісонасадження займають особливе місце, оскільки на території України функціонує декілька залізниць: Південно-Західна, Львівська, Придніпровська, Південна, Донецька та Одеська, загальна протяжність яких становить понад 22,1 тис. кілометрів. Залізничні розташовані у різних природно-кліматичних зонах, питання їх захисту від впливу різноманітних природних чинників продовжує залишатися актуальним. Захисні лісові насадження якраз і покликані істотно зменшувати природні та екологічні ризики в експлуатації залізниць України. Захисним лісонасадженням властивий певного складу тваринний світ, представлений хребетними та безхребетними організмами, який перебуває у складних стосунках з їх рослинними угрупованнями та навколишньою неживою природою [1].

Відомо, що створені людиною вздовж залізничної колії та залізничних споруд лісонасадження виконують багато функцій. Головною з них вбачається захисна: перш за все, здійснюється захист земляного полотна від водної та повітряної ерозії, залізничної колії від занесення снігом та ґрунтом під час сніговіїв і буревіїв, а також ЛЕП, сигналізації та зв'язку від вітру. Однак з часом на перший план виходить екологічна функція, оскільки зелені насадження захищають прилеглі ділянки природного середовища від можливих наслідків аварій та катастроф.

Огляд фауни (видового складу) птахів та дрібних ссавців, які населяють ці захисні лісові насадження, якраз і ставить за мету не тільки виявити найбільш характерних представників вказаних класів хребетних тварин, а й певною мірою окреслити проблематику їх існування в умовах зростання антропогенного тиску на межі пересікання інтенсивної взаємодії існуючих технологічних комплексів, агрофітоценозів та природного середовища [2].

Тому розгляд порушеного кола питань стосуватиметься зоогеографічного районування найбільш характерних видів птахів та дрібних ссавців, які населяють

© *Рогожа М.М., 2007*

ЕКОЛОГІЯ НА ТРАНСПОРТІ ТА ІНШІ АСПЕКТИ ЙОГО РОЗВИНКУ

створені людиною захисні лісонасадження; відповідно, меж їх поширення та існування у різних зоогеографічних округах, оскільки мережа захисних лісонасаджень залізниць України має розгалужену структуру, розташовану по всій території України.

Згідно із зоогеографічним районуванням України в її сучасних межах (Воїнственський, 1990), територія країни приналежна до Європейсько-Сибірської підобласті Палеарктичної (Голарктичної) зоогеографічної області. Спеціально виокремлюється частина Кримського півострова (Кримські гори та Південний берег Криму), її віднесено до Східно-Середземноморської провінції Середземноморської підобласті Палеарктики (Голарктики) [3].

Відповідно до розподілу фауністичних комплексів сучасних хребетних тварин та закономірностей розміщення окремих таксономічних груп, на різних частинах території України було виділено шість зоогеографічних округів: Поліський, Український лісостеповий, Український степовий, Кримський, Карпатський та Азово-Чорноморський [4].

Одночасно наголосимо, що умовне накладання площ цих територіальних поділів на розміщення мережі захисних лісонасаджень в Україні сприятиме посиленню розуміння існування ареалів птахів та дрібних ссавців. Розташування захисних лісонасаджень у різних зоогеографічних районах, у кінцевому підсумку, формує для себе видовий склад вказаних груп тварин. Принагідно зазначимо, що умови існування тварин значною мірою також залежать від антропогенного тиску, створюваного постійною роботою залізниць, часом він стає визначальним.

Серед вказаних чинників неживої природи для формування меж основних зоогеографічних округів використано ґрунти та їх підґрунтя. Північна межа українського Полісся збігається з державним кордоном України, тому ознака, за якою вона визначається, свідомо не вказується. Південна межа Полісся (вона одночасно є північною межею Лісостепу) утворена північною межею поширення лесового підґрунтя. Ця умовна лінія розпочинається від західного кордону, прямує на Шепетівку, Чуднів, Фастів, Васильків, далі долиною Дніпра до Канева, потім прямує східним краєм долини Дніпра до гирла Трубіжу, Трубіжем до гирла Недри, на північ по Недрі до Носівки, Ніжина, Конотопа, а тоді на схід долиною Сейма до межі з Курською областю [5].

Для захисних лісових насаджень, які створені вздовж залізниць, розташованих на Поліссі, характерні птахи: жовна чорна (*Picus martius*), дрізд чикотень (*Turdus pilaris*), чиж (*Chysomitris spinus*), синиця чорна (*Periparus ater*), синиця чубата (*Lophophanes cristatus*). Представники дрібних ссавців: рід бурозубки (*Sorex*), зокрема бурозубка звичайна (*Sorex araneus*), бурозубка мала (*Sorex minimus*) при звично великій кількості популяцій, заєць біляк (*Lepus timidus*), а також поширені тут польовка темна (*Microtus agrestis*), польовка лісова (*Microtus glareolus*), польовка-економка (*Microtus oeconomus*) та звичайна для цих територій мишівка лісова (*Sicista betulina*) [6].

Зважаючи на особливості поширення тварин у зв'язку з розумінням Дніпра як природної водної перешкоди у поширенні тварин, М.В. Шарлемань (1936) деталізував зоогеографічне районування, тому у надприп'ятському Поліссі характерними видами визначено землерийку водяну Міллера (*Neomys fodiens milleri*), землерийку водяну звичайну (*Neomys fodiens fodiens*), білозубку вухату (*Crocidura leucodon*), білку Кесслера (*Sciurus vulgaris kessleri*), мишу лісову волинську (*Silvumus sylvaticus vohlinensis*). Для наддеснянського Полісся характерні

ЕКОЛОГІЯ НА ТРАНСПОРТІ ТА ІНШІ АСПЕКТИ ЙОГО РОЗВИНКУ

білка середньоросійська (*Sciurus vulgaris ognevi*), білка лівобережна (*Sciurus vulgaris ucrainicus*), миша лісова харківська (*Silvius sylvaticus charcovensis*) [7].

Лісостеп як зоогеографічний район, у якого за південну межу слід вважати лінію, яка на заході розпочинається від Тирасполя, повз Ананьєв на Первомайськ, Новоукраїнку, Кіровоград, Олександрію, Верхньодніпровськ, звідти до Дніпропетровська. Межа цього району переходить через Дніпро, лівим краєм долини Дніпра доходить до гирла Ворскли, від нього лівим краєм долини річки досягає Полтави, потім Коломаком до Чутова. Звідти на Нововодолагу, Таранівку, досягає Дінця, його долиною досягає гирла Вовчої, а нею до кордону з Курською областю.

В умовах Лісостепу характерними тваринами захисних лісонасаджень стають кріт (*Talpa europea*), куниця лісова (*Martes martes*), кіт дикий (*Felis silvestris*), вовчок сірий (*Glis glis*), вовчок горіховий (*Muscardinus fvelanarius*), полівка підземна (*Pitymys subterraneus*), білка (*Sciurus vulgaris*), коза дика (*Capreolus capreolus*). Досягають своєї південної межі поширення бурозубка звичайна (*Sorex araneus*), бурозубка мала (*Sorex minimus*), спорадично виявляється полівка лісова (*Microtus glareolus*). Крім того, трапляються полівка темна (*Microtus agrestis*), полівка-економка (*Microtus oeconomus*). Північної межі поширення досягають тхір степовий (*Putorius evermanni*), мишівка степова (*Sicista subtilis*), земляний заєць (*Alactaga jaculus*), сліпак звичайний (*Slapax microphthalmus*), ховрах рябий (*Citellus suslica*), хом'ячок сірий (*Cricetulus migratorius*).

На південь від вказаної лінії розташований Степ. Для Степу характерні їжак вухатий (*Himlichinus auritus*), лисиця степова (*Vulpes vulpes stepensis*), ласка Нікольського (*Mustela nivalis nikolskii*), тхір-перевязка (*Vormela peregusna*), заєць русак степовий (*Lepus europaeus*), тушканчик трипалій (*Scirtopoda telun falzfeini*), хом'ячок південний (*Cricetulus migratorius neglectus*), хом'як таврійський (*Cricetius cricetius tauricus*), полівка гуртова (*Sumeriomys socialis*), сліпачок (*Ellobius talpinus*), курганчикова миша (*Mus sergii*), сліпак понтійський (*Spalax leucodon*), ховрах рябий одеський (*Citellus suslica odessanus*) та ховрах малий (*Citellus pigmeus*) [8].

Тому захисні лісові насадження вздовж залізничних колій, їх функції в сучасних умовах варто розглядати ширше. Перш за все це резервати для окремих популяцій мишовидних гризунів, які належать до родів польовок (*Microtus*), мишівок (*Sicista*), ховрахів (*Citellus*), хом'яків (*Cricetus*) та інших таксонів. Відзначимо, що виключення їх з тваринних угруповань агроценозів, при застосуванні сучасних високоефективних засобів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур, стало достатньо ефективним. Природно, що таке «виривання» певних видів із трофічних ланцюгів природних чи штучних екосистем шкідливо впливає на біорізноманіття певних територій. Це лише одна з причин, котра підкреслює значення штучних лісозахисних насаджень, особливо в умовах інтенсивного землеробства.

Лісозахисні насадження, особливо в умовах Степу, стали місцями відпочинку та годівлі значної частини перелітних птахів на весняних та осінніх перельотах, для яких дерева та кущі є звичним природним середовищем існування.

Сезонні явища у житті птахів та дрібних гризунів займають істотне місце. Тому лісонасадження виконують роль харчових угідь для зимуючих та кочуючих птахів, особливо у багатосніжні зими для тієї частини дрібних гризунів, які впадають у зимову сплячку, насадження є достатньо захищеним і безпечним місцем для перезимовування.

ЕКОЛОГІЯ НА ТРАНСПОРТІ ТА ІНШІ АСПЕКТИ ЙОГО РОЗВИНКУ

Дрібні ссавці та птахи у питаннях відносин між різними групами тварин, які населяють певні території, часто виступають як складова частина трофічних зв'язків, на базі яких виникають ланцюги живлення. Як правило, це другий рівень ланцюга живлення, бо представлений гетеротрофними тваринами-консументами, які поїдають рослини (фітофаги). Крім того, серед мешканців лісозахисних насаджень трапляються тварини третього рівня ланцюга живлення, представлені хижими птахами та ссавцями (зоофаги) [9].

Їжа багатьох видів тварин: шулік (*Buteo buteo*), боривітрів (*Falco tinnunculus*), вухатих сов (*Asio otus*), тхорів (*Mustela putorius*), диких котів (*Felis silvestris*), які населяють лісозахисні насадження, складається з тварин, що виступають у господарській діяльності людини шкідливими. До цієї групи тварин належать комахи та дрібні ссавці, у першу чергу гризуни [10].

Останнім часом спостерігається тенденція до зменшення [11] ареалів поширення та динаміки чисельності окремих видів птахів. Це явище стосується видів птахів, що гніздяться у різних зоогеографічних районах України. Так, синиця біла (*Parus cianus*) гніздиться на півночі Полісся, останнім часом орнітологами не спостерігається. Аналогічна ситуація і щодо тонкодзьобої очеретянки (*Luscinola melanopogon*), з Полтавського Лісостепу, сірого жайворонка (*Calandrella rufescens*) з Південно-Східного Степу, білої куріпки (*Lagopus lagopus*) з Полісся [11]. Вже 33 види птахів у сучасних умовах потребують додаткового вивчення, оскільки їх чисельність на гніздуваннях дає підстави для розгляду питання про занесення їх до Червоної книги України. Тому захисні лісонасадження в умовах Лісостепу та, особливо, Степу можуть ставати біотопами для такої групи птахів, що потребує спеціального вивчення і формування висновків рекомендаційного характеру.

Існує декілька точок зору щодо оцінки та перспектив використання деревостою різного ступеня стиглості як сировини для деревообробної промисловості. Однак варто, на нашу думку, розробити оцінку деревостою за еколого-природозберігаючими критеріями. Адже видове біорізноманіття рослин, які склали захисні лісонасадження, формувалося десятиліттями. Його соціо-культурне й рекреаційне значення для степової частини України, особливо засушливої частини, потребує спеціального вивчення.

Залишається за межею дослідження питання впливу, як вбачається, потужного електромагнітного поля електротяги на живі організми, зокрема, моделювання наслідків впливу та змін у клітинах і тканинах людського організму (скажімо, у колійних робітників). Це питання можна дослідити комплексно, організувати вивчення його на птахів та дрібних ссавців, за наслідками видати відповідні рекомендації.

У підсумку зазначимо, що порушені питання розширюють уявлення про загальнобіологічне та прикладне (господарське) значення захисних лісонасаджень, потребу їх збереження, серйозного вивчення та раціонального використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Методичні вказівки щодо устрою, створення, відновлення та поточного утримання захисних насаджень на землях залізниць України. Затверджено наказом Укрзалізниці від 14 грудня 2001 р., № 699-ц. – С. 5.
2. Запольський А.К., Салюк А.І. Основи екології. – К.: Вища школа, 2004. – С.17.
3. Кістяківський О.Б., Корнев О.П. Посібник із зоогеографії. – Вид. 2. – К.: Рад. школа, 1968. – 133 с.
4. Мигулін О.О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). – Вид. АН УРСР. – К., 1938. – 146 с.

ЕКОЛОГІЯ НА ТРАНСПОРТІ ТА ІНШІ АСПЕКТИ ЙОГО РОЗВИНКУ

5. Там само. – С. 5.
6. Там само. – С. 6.
7. Шарлемань М.В. Зоогеографія УРСР. – К., 1937. – 234 с.
8. Мигулін О.О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). – Вид. АН УРСР. – К., 1938. – 146 с.
9. Бабенко В.Г. Фауна и население птиц антропогенных ландшафтов центра Европейской части СССР: Автореферат канд. биол. наук. 03.00.08. – М., 1980. – 20 с.
10. Запольський А.К., Салюк А.І. Основи екології. – К.: Вища школа, 2004. – С. 84.
11. Грищенко В.М. Про занесення нових видів птахів до Червоної книги України. – Беркут. – Т. 7. Вип. 1-2, 1998. – С. 94-103.

Надійшла 10 вересня 2007 р.